

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2024-2.22>

О. В. Гаран, доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного та господарського права
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Т. В. Степанова, доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри конституційного права та правосуддя
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

СУЧАСНІ КОНЦЕПТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПУБЛІЧНОГО СЛУЖБОВЦЯ

У статті досліджено окремі питання пов'язані із публічною службою, адміністративно-правовим статусом публічного службовця. Виокремлено ключові ознаки публічних службовців, які варіюються в залежності від наукового підходу. Головні з них: 1) їх права та обов'язки визначаються структурами, в яких вони працюють; 2) дії службовців спрямовані на виконання завдань установи і мають офіційний характер; 3) права та обов'язки взаємопов'язані і реалізуються для досягнення службових цілей; 4) їх виконання регулюється чинним законодавством та іншими. Обґрунтовано, що поняття «посада у державній службі» та «державна посада» це не тотожні поняття. Встановлено, що у сучасному адміністративному праві помітно виникають декілька важливих тенденцій, що свідчать про зміни наповненні юридичної природі категорії «адміністративно-правовий статус». Ці тренди відображають не лише еволюцію суспільних відносин, але й трансформацію правосвідомості, закладаючи підґрунтя для адміністративної практики. Зазначено, що трансформація інституту публічної служби здійснюється у трьох основних векторах: 1) робиться це акцент на необхідності дотримання балансу між потребами держави та правами її громадян, тобто дотримання рівноваги між публічним та приватним інтересом; 2) розвиваються правові механізми, які гарантують ефективність публічного управління та гарантії прав публічних службовців під час проходження служби і у випадку здійснення дисциплінарного провадження; 3) спостерігається зростаючий вплив міжнародних стандартів, які впливають на формування змісту категорії «адміністративно-правовий статус» та її складових. З'ясовано, що комплексний підхід до розуміння адміністративно-правового статусу суб'єктів публічної служби має ключове значення для оптимізації роботи публічних установ, оскільки він дозволяє виявити недоліки та можливості покращення, що, в свою чергу, сприяє забезпеченню рівного доступу громадян до державних послуг. Наголошено, що систематичне дослідження правового регулювання посадовців не лише підвищує ефективність адміністративних процесів, а й зміцнює довіру суспільства до державних інститутів

Ключові слова: публічна служба, правовий статус, адміністративно-правовий статус, посада в органах публічної влади, публічні службовці, адміністративно-правовий статус суб'єктів публічної служби.

O. V. Haran, T. V. Stepanova. Modern concepts of the administrative and legal status of the public servant

The article examines certain issues related to public service, the administrative and legal status of a public servant. The key characteristics of public servants are highlighted, which vary depending on the scientific approach. The main ones are: 1) their rights and obligations are determined by the structures in which they work; 2) the actions of employees are aimed at fulfilling the tasks of the institution and are of an official nature; 3) rights and obligations are interconnected and are implemented to achieve official goals; 4) their implementation is regulated by current legislation and others. It is substantiated that the concepts of "position in the public service" and "state position" are not identical concepts. It has been established that several important trends are evident in modern administrative law, which indicate changes in the legal nature of the category "administrative-legal status". These trends reflect not only the evolution of social relations, but also the transformation of legal consciousness, laying the foundations for administrative practice. It is noted that the transformation of the institution of public service is carried out in three main vectors: 1) emphasis is placed on the need to maintain a balance between the needs of the state and the rights of its citizens, that is, maintaining a balance between public and private interest; 2) developing legal mechanisms that guarantee the effectiveness of public administration and guarantee the rights of public servants during their service and in case of disciplinary proceedings; 3) there is a growing influence of international standards that affect the formation of the content of the category "administrative-legal status" and its components. It was found that a comprehensive approach to understanding the administrative and legal status of public service entities is of key importance for optimizing the work of public institutions, as it allows identifying shortcomings and opportunities for improvement, which, in turn, contributes to ensuring equal access of citizens to public services. It is emphasized that a systematic study of the legal regulation of officials not only increases the efficiency of administrative processes, but also strengthens public trust in state institutions.

Key words: public service, legal status, administrative-legal status, position in public authorities, public employees, administrative-legal status of public service subjects.

© О. В. Гаран, Т. В. Степанова, 2024

Постановка проблеми. Сучасне суспільство стоїть перед викликами, що потребують нового підходу до розуміння і функціонування державних інститутів, зокрема публічної служби. Успішність держави часто вимірюється її здатністю організувати ефективну, злагоджену роботу управлінських структур. Це можливо лише за умови створення адекватної системи, що відповідає актуальним суспільним вимогам, установка на високу якість кадрової політики та зосередженість на залученні кваліфікованих спеціалістів до управлінської діяльності. Війна сприяла загостренню існуючих викликів у сфері публічних служб, серед яких найбільш відчутною є нестача кваліфікованих кадрів. «Нині в Україні виникає нагальна потреба у створенні професійної, цілісної публічної служби, здатної діяти без втручання політичних сил і перш за все спрямованої на захист прав та інтересів громадян» [1].

Наразі важливо знайти нові підходи до залучення та розвитку персоналу, щоб забезпечити стабільність і функціонування ключових інституцій у ці складні часи. Проте, попри значні зусилля, що докладаються в напрямку реформ, багато питань, що стосуються теоретичних основ і практичних аспектів публічної служби, залишаються недостатньо вивченими. Серед них – неоднозначність у тлумаченні системоутворюючих категорій інституту публічної служби (наприклад, публічна служба, адміністративні та політичні посади, посада в органах публічної влади, публічні службовці, службова дисципліна, юридична відповідальність публічних службовців та інші); існування правової невизначеності терміну та видів публічної служби, її правових засад, роль у системі публічного управління, сутності та складових адміністративно-правового статусу публічних службовців та інші.

Наприклад, терміни «публічна служба» та «публічний службовець» в Україні використовуються в наукових працях часто без необхідної систематизації і чіткості. Їх згадують в контексті, не розкриваючи більш глибокого розуміння цих понять, що створює певну фрагментарність у сприйнятті. Однією з об'єктивних причин такої ситуації «є те, що сучасна українська система державної служби не є системою публічної служби, а сформована як служба державна, тобто має набагато вужчі межі» [2, с. 19] та застосування одного із підходів щодо публічної служби – інституційного та функціонального [3, с. 112].

І. Сурай звертає увагу на тому, що публічна служба це к інтегрований інститут адміністративного права, тому «Нагальною потребою є розробка рамкового Закону України про публічну службу, та конкретизація, відповідно до нього, усіх аспектів функціонування окремих служб» [3 с. 125].

В. О. Галай, розкриваючи питання, які пов'язані із сучасною концепцією публічної служби в адміністративному праві України, наголошує, що «... динаміка реформ в Україні, зміни до законодавства, створення нових адміністративних моделей, а також впровадження нових адміністративних процедур у сфері функціонування публічної служби обумовлює необхідність проведення подальших наукових розробок цієї сфери» [4].

Слід зазначити, що розвиток основних інститутів публічної служби, є вкрай актуальним питанням, оскільки потребує чітких норм і регламентів щодо статусу та функціонування публічних службовців. Враховуючи, що категорія адміністративно-правового статусу публічного службовця є базисною категорією інституту публічної служби, то і актуальність даного питання є безумовним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах зміни доктрини адміністративного права та її адаптації до сучасних реалій, акцент на принцип транспарентності призвів до значного зростання наукових досліджень, що стосуються адміністративно-правового статусу публічних службовців. Серед численних вчених, які присвятили свої роботи цій актуальній темі, варто виокремити таких дослідників, як В. Авер'янова, Ю. Битяка, Л. Білу-Тіунову, В. О. Галай, С. Ківалова, В. Колпакова, Т. Коломєць, О. Кузьменко, М. Ковтуна, В. Малиновського, Р. Мельника, О. иколенка, І. Недобор, О. Петренко, І. Лаврінчука, О. Мацелика, Р. Мельника, Р. Падалка, Д. Приймаченка, В. Пузирного, А. Петришина, О. Попова, С. Серьогіна, Н. Липовської, С. Стеценка, І. Сурай, В. Тимків, М. Цуркана та інших. Їхні дослідження відіграють важливу роль у формуванні нових підходів до вивчення цієї сфери адміністративного права, що є особливо важливим у контексті забезпечення ефективності та відкритості публічного управління.

Мета статті – огляд законодавчих та доктринальних засад поняття «публічна служба», «публічний службовець», «посада в публічній службі» та формування на цій основі ознак публічного службовця; виокремлення основних тенденцій трансформації інституту публічної служби, які впливають на змістовне наповнення юридичної природі категорії «адміністративно-правовий статус».

Результати дослідження. У традиційному розумінні адміністративно-правовий статус – це сукупність комплексу прав та обов'язків, закріплених нормами адміністративного права [5].

І. П. Голосніченко, зазначає, що зміст адміністративно-правового статусу особи становить комплекс її прав і обов'язків, закріплених нормами адміністративного права, реалізація яких забезпечується певними гарантіями. Основою цього статусу є адміністративна правоздатність – здатність мати права і виконувати обов'язки адміністративно-правового характеру [6].

Публічним службовцям притаманні певні ознаки, кількість яких залежить від позиції певного науковця, але можливо визначити основні, а саме: 1) права та обов'язки осіб, що обіймають публічні посади, визначаються, в першу чергу, в рамках повноважень установ, в яких вони здійснюють свою діяльність; 2) дії публічного службовця орієнтовані на виконання завдань, покладених на відповідну установу, і мають

офіційний характер; 3) службові права та обов'язки взаємопов'язані, що полягає в їх спільній природі, оскільки вони мають реалізовуватись заради виконання службових завдань; 4) виконання публічним службовцем своїх прав та обов'язків забезпечується чинним законодавством; 5) всі адресати зобов'язані дотримуватись законних вимог і вказівок, які надаються публічним службовцем у межах і спосіб, передбачений законодавством.

У сучасному адміністративному праві помітно виникають кілька важливих тенденцій, що свідчать про зміни у юридичній природі категорії «адміністративно-правовий статус». Ці тренди відображають не лише еволюцію суспільних відносин, але й трансформацію правосвідомості, закладаючи підґрунтя для адміністративної практики.

Перший сучасний тренд трансформації інституту публічної служби пов'язаний із тим, що робиться це акцент на необхідності дотримання балансу між потребами держави та правами її громадян, тобто дотримання рівноваги між публічним та приватним інтересом. Це проявляється в регулярному оновленні законодавчих норм, які регулюють діяльність органів публічної влади, публічних службовців, та в забезпеченні прозорості їхніх дій, що сприяє підвищенню рівня довіри суспільства до інституту публічної влади, імплементуючи принцип транспарентності. Наприклад, Л. Наливайко і М. Романов висловлюють думку, що «поняття транспарентності є складною теоретико-правовою категорією, що змістовно поєднує в собі такі поняття, як «прозорість», «відкритість», «гласність», «публічність», «підзвітність», «доступ до публічної інформації» та «участь в управлінні державними справами» [7, с. 29]. Під впливом цього виду трансформації змінюється і адміністративно-правовий статус органу публічної служби, і адміністративно-правовий статус публічного службовця, який є похідним в першому.

М. Кочерова вважає, що «адміністративно-правовий статус спеціального суб'єкта публічної адміністрації визначаються сферою її державного управлінського впливу яка пов'язана з основними завданнями поліції, а саме: реалізація державної політики у сферах забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримки публічної безпеки та порядку; внесення на розгляд міністру пропозицій щодо забезпечення формування державної політики у зазначених сферах; надання в межах, визначених законом, послуг з причин ситуацій потребують такої допомоги» [8].

По-друге, активно розвиваються правові механізми, які гарантують ефективність публічного управління та гарантії прав публічних службовців під час проходження служби і у випадку здійснення дисциплінарного провадження.

У сучасному українському правовому просторі існує важлива проблема, пов'язана із закріпленням прав і обов'язків публічних службовців. Хоча основні принципи функціонування публічної служби в Україні визначені, недостатня увага приділяється розробці ефективних правових процедур та гарантій, які б забезпечували реалізацію цих прав і обов'язків на практиці. Публічні службовці, будучи основними суб'єктами публічного адміністрування, відіграють ключову роль у реалізації державної політики та виконанні завдань, що стоять перед державою. Однак їхня ефективність часто залежить не лише від наявності нормативних актів, що регламентують їх діяльність, а й від визначення конкретних форм та процедур, які б дозволяли реалізувати ці норми на практиці. Відсутність чітко прописаних механізмів реалізації прав публічного службовця може призвести до неоднозначності в тлумаченні їхніх обов'язків та прав, а також до випадків правового свавілля. Ключовим аспектом, що потребує ґрунтовного аналізу, є питання правових гарантій, які повинні бути забезпечені для публічних службовців. Такі гарантії мають включати не лише захист прав публічних службовців від можливих зловживань з боку влади, а й механізми захисту їхньої професійної діяльності від зовнішнього тиску. Наявність чітких правових гарантій дозволить не лише зміцнити правовий статус публічних службовців, а й зменшити можливість корупційних проявів у сфері публічного адміністрування. У разі виявлення неефективності діяльності публічного службовця або цілого суб'єкта публічного адміністрування важливо мати напрацьовані рішення для оцінки їхньої роботи та вжиття заходів для покращення результативності. Це може включати запровадження механізмів моніторингу та оцінки ефективності, що, у свою чергу, спонукатиме до дотримання стандартів професійної етики і виконання покладених обов'язків. Отже, для більш впевненого функціонування публічної служби в Україні необхідно, щоб законодавець не лише закріплював права та обов'язки публічних службовців, але й визначав ефективні правові процедури та гарантії їх реалізації. Таке удосконалення законодавства сприятиме підвищенню рівня прозорості та відповідальності у діяльності публічного адміністрування, забезпечуючи тим самим стабільність і ефективність державного управління.

Інноваційні рішення, такі як електронне урядування та відкриті дані, відіграють ключову роль у покращенні зв'язків між державою та громадянами, спрощуючи процес отримання адміністративних послуг, тощо. Наприклад, Закон України «Про адміністративну процедуру» впливає на адміністративно-правовий статус «органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, інших суб'єктів, які відповідно до цього закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації, з фізичними та юридичними особами щодо розгляду і вирішення адміністративних справ шляхом прийняття та виконання адміністративних актів» [9].

По-третє, спостерігається зростаючий вплив міжнародних стандартів, які впливають на формування змісту категорії «адміністративно-правовий статус» та її складових. Багато країн запроваджують європейські

та міжнародні норми, що позитивно позначається на рівні захисту прав людини в адміністративних процесах. В Україні, яка активно впроваджує європейські стандарти в різні сфери суспільного життя, реформування публічного управління стало одним із ключових напрямків розвитку. Проте, на сьогоднішній день, багато аспектів організації та функціонування публічної служби в Україні залишаються недостатньо дослідженими з теоретичної точки зору.

Таким чином, зазначені вище тенденції засвідчують динамічність адміністративного права, яке постійно адаптується до нових викликів та потреб суспільства. Вони підкреслюють важливість не лише правового регулювання, а й практичного втілення адміністративних норм у повсякденне життя.

Враховуючи, що «адміністративно-правовий статус це сукупність конкретно визначених суб'єктивних прав і обов'язків, які закріплюються за відповідним суб'єктом визначеними нормативно-правовими актами та гарантовані державою» [10], дана категорія трансформується під впливом нового законодавства. Наприклад, Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 02.05.2023 № 3077-IX, який тільки набирає чинності, має багато новел [11], що в свою чергу буде сприяти перетворенню і доповненню сутності категорії «адміністративно-правовий статус».

«Адміністративно-правовий статус владного суб'єкта публічної адміністрації є загальнотеоретичною категорією, яка характеризує певне положення цього його в державі. Він включає в себе мету, завдання та функції ... у цій сфері, структурно-організаційний елемент, який розкриває систему та структуру органів та підрозділів, які реалізують реформи, їх взаємодія, підконтрольність та підзвітність з цих питань. Компетенційний елемент характеризує повноваження, обов'язки, предмети відання по втіленню запланованого» [8].

Адміністративно-правовий статус осіб, що займають посади в публічній службі, формується на підставі норм, закріплених у відповідному законодавстві, яке регламентує діяльність державних органів. Цей статус включає як права та обов'язки службовців, так і механізми контрольних процедур, відповідальності та співпраці з громадськістю. Правові норми встановлюють порядок призначення, звільнення та проходження служби, що має пряму вплив на ефективність управлінських процесів і реалізацію суспільних інтересів. В результаті, адміністративно-правовий статус виступає підґрунтям для забезпечення стабільності та відкритості у функціонуванні публічної служби, сприяючи підвищенню рівня довіри з боку населення та підвищуючи якість державного управління.

Правовий статус посадових осіб публічної служби становить одну з найважливіших складових організації державного управління й ефективності виконання публічних функцій. Успішний аналіз цього статусу може бути здійснений через три ключові категорії нормативних актів.

1. Нормативні акти, що визначають загальний правовий статус державних службовців. Ця категорія нормативного матеріалу охоплює основоположні принципи державної служби, які встановлюють базові вимоги та положення, що регулюють діяльність держслужбовців. Включаючи такі аспекти, як правові гарантії, умови роботи, а також етичні норми, ці акти формують основи, на яких ґрунтується державна служба. Вони надають ключову інформацію про обов'язки та права державних службовців, без врахування специфіки конкретних державних органів чи видів публічної служби.

2. Нормативні акти, що окреслюють правовий статус посадових осіб органів місцевого самоврядування. Цей сегмент нормативного матеріалу спеціалізується на професійній діяльності осіб, які працюють в органах місцевого самоврядування. Норми, що регулюють цей статус, спрямовані на забезпечення права територіальних громад на самостійне управління, виконання функцій, що входять до компетенції виконавчої влади, а також реалізацію їхніх інтересів. Важливим аспектом тут є акцент на децентралізацію управлінських повноважень, що сприяє більш ефективному та близькому до громад доступу до публічних послуг. До останніх новел в цьому контексті є використання інструменту «залучення на публічну службу через Резерв працівників державних органів для роботи на деокупованих територіях України» [1].

3. Нормативні акти, що визначають правовий статус посадових осіб публічного права. Ця категорія досліджує специфіку правового становища осіб, які займають державні посади у специфічних органах влади, таких як суди, прокуратура, та інші контролюючі чи регуляторні органи. Унікальними рисами цього статусу є особливі повноваження, які наділяються цими посадовими особами, та специфіка їх діяльності, що зумовлює певні обмеження й вимоги до їхньої прозорості та звітності. Під час розкриття сутності та особливостей адміністративно-правового статусу осіб у сфері публічної служби, потрібно враховувати, що «публічна служба, за винятком політичної, здійснюється на професійній та політично нейтральній основі, її формування відбувається на підставі адміністративно-правового акту призначення або виборів» [12, с. 128]. Потрібно звернути увагу, що «однією із центральних категорій інституту державної служби є категорія «посада державної служби». Саме вона є визначальною для визначення видів державної служби та державних службовців, їхнього правового статусу. Від належного правового регулювання посади, насамперед, залежить чітке та конкретне визначення правового статусу державного службовця загалом: обов'язків та прав; обмежень та заборон; етико-правових вимог та гарантій; соціального захисту та відповідальності.

Визначення поняття «посада державної служби» надається через загальноприйняту дефініцію: визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу з установленими відповідно до законодавства посадовими обов'язками у межах визначених повноважень» [13].

Потрібно розмежовувати поняття «посада у державній службі» та «державна посада». І тут важливо чітко розуміти, що посада є конкретним елементом організаційної структури, що визначається в штатному розписі, та має певні функції і повноваження, які покладені на особу, що займає цю посаду. З іншого боку, державна служба є більш широким поняттям, що охоплює не лише окремі посади, а й систему органів, діяльність яких спрямована на реалізацію державних функцій та забезпечення інтересів суспільства. Таким чином, зв'язок між цими поняттями – це відношення частини до цілого: посада є частиною системи державної служби.

Отже, дійсно, в юридичному контексті доцільно проводити чітке розмежування між цими термінами, щоб уникнути непорозуміння і забезпечити точність в правовій термінології.

Стосовно публічної служби, посада в органах публічної влади – це важлива правова категорія, визначається кількома ключовими ознаками: 1) є складовою частиною структури органу публічної влади, що підкреслює її організаційний аспект; 2) посада має характер публічної інституції, тобто її функціонування регламентується законами та нормативними актами; 3) посади формуються відповідно до встановлених процедур та отримують юридичне оформлення; 4) за кожною посадою визначено конкретний обсяг службових обов'язків і прав, які має виконувати особа, що займає цю посаду; 5) посада є важливим механізмом здійснення публічно-владних повноважень, які реалізуються особою у відповідності до норм законодавства; 6) посада сама по собі є незалежною від конкретного публічного службовця, що її займає; тобто публічний службовець не може вважатися власником посади.

Важливо також відзначити, що завдання, функції та повноваження, які наділяються посаді, мають публічний характер, що підкреслює її роль у структурі публічної влади. Посада виступає як проміжна ланка між публічним органом влади і публічним службовцем, а її фінансування здійснюється за рахунок коштів державного бюджету. Усі ці аспекти підкреслюють складність та важливість посад публічної служби у системі державного управління.

Висновки. Комплексний підхід до аналізу правового статусу посадових осіб публічної служби дозволяє всебічно з'ясувати різні аспекти, що формують їх професійний статус та функціональні обов'язки. Це, в свою чергу, є важливим для підвищення ефективності публічних інституцій і забезпечення рівноправного доступу громадян до публічних послуг. Зрозуміння всіх цих аспектів дозволяє не лише здійснювати контроль та моніторинг ефективності роботи публічних службовців, але й виступати засобом формування нових якісних моделей управління в сфері публічної адміністрації.

Список використаних джерел:

1. Голова НАДС: Війна загострила наявні проблеми державної служби, одна із яких – брак людського капіталу. (15 травня 2024 року). URL: <https://nads.gov.ua/news/holova-nads-viina-zahostryla-naiavni-problemy-derzhavnoi-sluzhby-odna-iz-iaakykh-brak-liudskoho-kapitalu>
2. Публічна служба : навч. посіб. / С.М. Серьогін, Н.А. Липовська, С.І. Бородін [та ін.]; за заг. ред. С.М. Серьогіна. Дніпро : ГРАНІ, 2018. 384 с.
3. Сурай І. Публічна служба України: інституціональний підхід. *Науковий вісник : державне управління*. № 2(8) 2021. С. 111-132.
4. Галай В.О. Сучасна концепція принципів публічної служби в адміністративному праві України: автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Університет державної фіскальної служби України. Ірпінь, 2020. 42 с.
5. Загородня Н.В. Адміністративно-правовий статус громадян України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2018. Вип. 33. С. 75-77.
6. Голосніченко І.П. Відносини державної служби та предмет регулювання адміністративного права. *Публічне право*, 2016. № 1. С. 12-19.
7. Наливайко Л., Романов М. Поняття та ознаки транспарентності в контексті євроінтеграції. *National law journal theory and practice*, 2016. № 5/6. 27-29.
8. Кочеров М. Поняття адміністративно-правового статусу Національної поліції України як суб'єкта забезпечення реформ. *Юридичний науковий електронний журнал*, № 3. 2019. С.294-296.
9. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>
10. Панфілов О., Калімбет А. Адміністративно-правовий статус Кабінету Міністрів України: характеристика поняття та змісту. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023, № 2. 2021. С. 79-83.
11. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 02.05.2023 № 3077-IX <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3077-20#Text>
12. Владовська К. До питання про правову природу поняття «публічна служба» у законодавстві України та в адміністративно-правовій доктрині *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 2. С. 124-128. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.02.23>
13. Біла-Тіунова Л.Р. Державна служба України. Загальна частина: навчальний посібник. 2020. 511 с.